

Sociálně třídní diferenciace v subjektivní reflexi

JAN HARTL
JIŘÍ VEČERNÍK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Objektivně daná sociálně třídní struktura společnosti se specifickým způsobem promítá do vědomí lidí, a to v závislosti na konkrétních podmínkách života, na směru a dynamice jejich přeměn. Subjektivní odraz společenských vztahů a sociální diferenciace má značnou důležitost, neboť určitý typ reflexe materiální reality je zpětně objektivizován v orientaci, obsahu a intenzitě pracovní a společensko-politické aktivity. V současných podmínkách, vyžadujících intenzifikaci ekonomického procesu a urychlení sociálně ekonomického rozvoje společnosti, je stále důrazněji poukazováno na aktivní úlohu vědomí a subjektivního činitele společenského reprodukčního procesu. Přeměny ekonomické základny a ideologické nadstavby neprobíhají stejně rychle, na stejné bázi ekonomických vztahů se mohou v podstatě souběžně formovat různé typy reflexe, představující minulost, přítomnost i budoucnost sociální diferenciace (1). Poznání procesu vyrovnávání sociálních rozdílů i v objektivním a subjektivním rozměru je významným úkolem marxistické sociologie, a to jak v rovině teoretické, tak v rovině empirické.

V tomto příspěvku bychom chtěli zhodnotit určitý okruh empirických zjištění, která se týkají názorů pracujících obecně a průmyslových dělníků zvláště na význam sociálních diferencí a jejich podmíněnost v současné vývojové etapě. Jde tedy jen o malý výsek společenského vědomí, který se sice nepromítá bezprostředně do pracovních postojů, nicméně má značnou důležitost při utváření celkové společenské angažovanosti dělnické třídy a ostatních pracujících. Podkladem naší analýzy je několik empirických výzkumů zaměřených na široký okruh postojů a názorů, do nichž byly začleněny i otázky týkající se jednak důležitosti sociálně třídní příslušnosti, jednak váhy různých rozměrů sociální diferenciace (2).

1. Dominanty sociální diferenciace v názorech pracujících

Sociálně třídní struktura socialistické společnosti se objektivně vyvíjí směrem k sociální stejnorodosti. Jde o dlouhodobý, složitý a vnitřně rozporný proces, který se prosazuje v jednotě překonávání starých třídních diferencí, jež mají

(1) „Je-li zkoumán jakýkoli společenský jev v procesu svého vývoje, ukáží se v něm vždy zbytky minulosti, prvky přítomnosti a budoucnosti“ [Lenin 1951 : 189].

(2) V tomto příspěvku shrnujeme výsledky několika výzkumů, jež byly věnovány uvedenému problematice jakožto jednomu z aspektů společenského vědomí. Je to především výzkum *Dělnická třída v průmyslových závodech*, uskutečněný r. 1979 na souboru 1500 dělníků a 250 techniků ve třech závodech v Praze a Ústí nad Labem. Dále je to výzkum *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*, realizovaný v r. 1983 na souboru 1000 dotázaných, reprezentujících ekonomicky aktivní populaci ČSR. Stejný výzkumný instrument byl použit i pro došetření na 500 pracovních 5 severočeských průmyslových závodů. Pro doplnění a kontrolu byly použity některé údaje z *Výzkumu třídní a sociální struktury* (postojového šetření), provedeného v roce 1984 na vzorku populace ČSSR — z něho využíváme jen údajů za ČSR, týkajících se 2500 osob.

svůj kořen ještě v kapitalistické společnosti, a utváření nové, socialismu vlastní sociální diferenciaci. Svoji váhu mohou mít přechodně i některé rozdíly, které vznikají v důsledku mezer a nedostatků v produktivním a distribučním systému a jsou založeny na nežádoucím přerozdělování mimo společenskou kontrolu. Sociálně třídní struktura je v trvalém přerodu, kdy někdejší strohá jednoznačnost určení sociálního postavení člověka, zakotvená ve vlastnických poměrech, se změnila v mnohorozměrné určení podle jeho zařazení ve společenské dělbě práce, podle jeho schopností a výsledků činnosti, podle jeho angažovanosti a podílu na ekonomickém a společenském řízení. Obsah tohoto určení krystalizuje postupně ve vývoji socialistické společnosti, nabývá různých akcentů v jeho jednotlivých etapách.

Konkrétní výzkum uvedeného procesu kladé nemálo problémů teoreticko-metodologického i empirického charakteru. Ptáme-li se na názory, jež se k němu vztahují, není lhostejné, jak klademe příslušné otázky (jde-li o otázky otevřené či uzavřené, jaké konkrétní formulace použijeme, zda se ptáme jedním dotazem nebo celou baterií), v jakém kontextu je stavíme (zda např. v kontextu problematiky práce nebo v rámci zkoumání životní úrovně) a především pak, jak je vymezen okruh dotázaných. Na jednoduše položenou otázku, zda je u nás důležité, jakou má člověk sociální příslušnost (tj. zda patří k dělnické třídě, družstevnímu rolnictvu nebo pracující inteligenci) odpovídá kladně zhruba polovina dotázaných. Citlivost na tento typ rozdílů, především pak na diferencii mezi dělníky a příslušníky inteligence (v návaznosti pak i na rozdíly mezi různými kategoriemi vzdělání), je však znatelně vyšší v prostředí průmyslových závodů, kde jsou hodnoceny jako důležité 70–80 % respondentů. Ocenění významu sociální příslušnosti je přitom vyšší u dělníků než u příslušníků inteligence (z dělníků pak u těch kvalifikovanějších), u starší generace než u mladších osob a u mužů než u žen (3). Můžeme říci, že míra adekvátní reflexe obecných principů uspořádání naší společnosti v rovině běžného vědomí roste se stupněm konkrétnosti sociální situace, do níž je zakotvena, a také s úrovní společenské zkušenosti, vyvěrající především ze zapojení do bezprostředního výrobního procesu. Pro metodiku empirických výzkumů to znamená, že pro zjištění skutečného stavu věci by uvedená otázka neměla být kladena v poloze abstraktní teze, ale pokud možno v rozvedení do konkrétních souvislostí práce a podmínek života.

Z tohoto důvodu byla do výzkumů začleněna baterie postojových otázek týkajících se různých specifických rozměrů, resp. souvislostí, důsledků a průmětů sociální diferenciaci. V nich se ozřejmuje již konkrétnější obsah, v němž lidé vidí sociální strukturu, její povaha a kvalitativní specifika. Interpretace těchto otázek je zajímavá přinejmenším ze dvou hledisek. Prvním je hledisko závažnosti jednotlivých rozdílů, pořadí jejich významnosti, charakterizující obecně aktuální vidění obsahu sociální diferenciaci. Druhým je strukturace tohoto obsahu, provázanost jednotlivých jeho dimenzí a míra názorové jednoty, či naopak diferencovanosti.

(3) Subjektivní optiku sociální strukturace jsme se snažili postihnout jednak otázkami zaměřenými ke zdrojům sociálních rozdílů, jednak volně položenými otázkami týkajícími se sociálního zařazení. Tazatelé zaznamenávali bezprostřední reakci a neposkytovali žádné vodítko. Smysluplnou odpověď o sociální strukturaci podalo 90 % dotázaných. Ukázalo se mj., že menšinová skupina, která nehodnotí sociální strukturu v kategoriích dělníci — družstevní rolníci — inteligence, ale klasifikuje ji hierarchicky, v pojmech vyšší — střední — nižší postavení, podřízených a nadřízených, pocituje vyšší váhu sociálních rozdílů (zvláště pak vedlejších příjmů, sociálního původu, majetku) a domnívá se, že se tyto rozdíly zvětšují.

Z hlediska závažnosti můžeme jednotlivé diferenciační charakteristiky rozčlenit do tří skupin. První zahrnuje rozdíly, jejichž odstranění socialistická společnost pojala do svého programu, cílevědomě a úspěšně realizovaného. Jde o rozdíly dané sociálním původem a rozdíly mezi městem a venkovem, které považuje za důležité jen zhruba jedna čtvrtina dotázaných. Za nimi následují rozdíly související s výkonem fyzické či duševní práce, které jsou hodnoceny jako důležité cca 45 % respondentů. Tyto difference tedy zauímají v žebříčku hodnocení poslední místa. Variabilita příslušných odpovědí je přitom vysoká, což dokumentuje značné názorové rozdíly. Vycházejí zřejmě z existence specifických segmentů ekonomiky a společnosti, kde je proces překonávání diferencí pomalejší. To se týká zejména diferencí mezi fyzickou a duševní prací, u nichž je postup vyrovnávání objektivně nejpomalejší a které zatím nemůžeme zařadit mezi rozdíly patřící svojí podstatou již minulosti jako první dva.

Střední polohu co do reflektované závažnosti zauímají difference spjaté s výší příjmů a úrovní majetku. Jejich hodnocení není stejné. Majetkové difference jsou v některých výzkumech hodnoceny na úrovni odpovídající předchozímu okruhu, tedy jako poměrně málo závažné, v jiných výzkumech jsou však hodnoceny výše. Příjmové rozdíly jsou oceňovány všeobecně výše než majetkové, avšak rovněž se značným rozptylem. Tyto odlišnosti navozují rozdíly v chápání obou jevů, jejich různé hodnotové kontexty. Na jedné straně to je historicky již v zásadě překonané hodnocení sociálního postavení jedince podle jeho materiálního statusu, které přžívá u starších generací. Tato souvislost je mimo jiné potvrzena vazbou mezi uvedenými typy diferencí a hodnocením významu sociální příslušnosti obecně. Na druhé straně je to však již nový typ hodnocení materiálního postavení v úzké spjatosti s výkonem a celkovou společenskou angažovaností, v duchu socialistických principů odměňování.

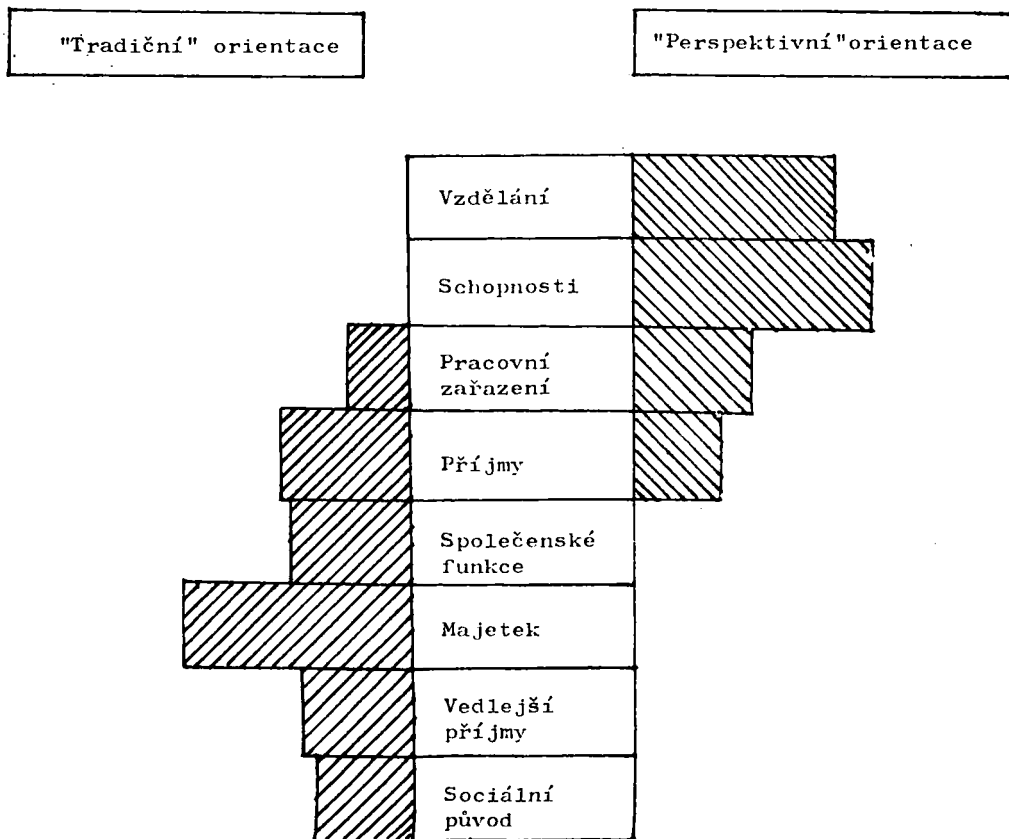
Třetí okruh zahrnuje nejzávažnější difference, spjaté s odlišnými schopnostmi a vzděláním, s vykonávanou prací a podílem na ekonomickém a společenském řízení. Tyto rozdíly byly ve všech výzkumech hodnoceny jako *prvořadé pro současné formování sociální diferenciace* — za důležité je považuje 75–85 % dotázaných. Jejich pořadí v tomto rozpětí není vždy stejné, ve výzkumech pracující populace vcelku vystupují na prvním místě rozdíly vyplývající z podílu na řízení společnosti, ve výzkumech osazenstev průmyslových závodů jsou jako prvořadé hodnoceny rozdíly dané schopnostmi a úrovní kvalifikace. Jako nejdůležitější jsou tedy oceňovány ty rozdíly, které tvoří konstitutivní momenty nového typu sociální diferenciace, odpovídající etapám budování rozvinuté socialistické společnosti. Všechny tyto difference byly hodnoceny s velmi malým rozptylem, představují tedy *sjednocující bázi* subjektivního pojmání sociální diferenciace.

Specifika uvedených okruhů vystupují ještě více, do popředí, ptáme-li se na žádoucí, postulovaný stav, tj. v otázce, na čem by mělo záviset postavení člověka ve společnosti. V této poloze je ještě více potlačen význam rozdílů města a venkova, sociálního původu a charakteru práce, a to ve prospěch diferencí daných kvalifikací a pracovními výsledky. Podle názoru respondentů by se měl ovšem také zmenšit význam rozdílů mezi řídicími a výkonnými pracovníky a posílit vliv toho, jakých výsledků dosahuje pracovní kolektiv, jehož je jedinec členem (4).

(4) Uvedená otázka byla položena pouze v postojovém šetření *Výzkum třídní a sociální struktury*, kde příslušná baterie nezahrnovala dotaz na význam diferencí v příjmech a majetku.

Zajímáme-li se o *strukturu hodnocení*, o souvislosti mezi stupněm ocenění jednotlivých typů diferencí, ukazují se výše uvedené tři okruhy jako do určité míry konzistentní. Charakter vazeb však není zcela jednoduchý a není také stejný ve všech výzkumech. Obecným rysem je však výrazná polarita mezi těmi, kteří přikládají prvořadou závažnost rozdílům ve schopnostech a vzdělání, a těmi, kdo reflektují především důležitost rozdílů v majetku. K oběma těmto dominantám hodnocení se víceméně v obdobné míře připojují rozdíly

Schéma 1: Charakteristika typů hodnocení sociální diferenciace

•Pramen: "Dělnická třída v průmyslových závodech"

v příjmech a pracovním zařazení (což dokládá ambivalentnost jejich charakteru). Uvedené dominanty hodnocení sociální diferenciace byly velmi jednoznačně zjištěny ve výzkumech osazenstev průmyslových závodů. První orientace (kterou můžeme pracovníě označit jako „*perspektivní*“) zde byla spjata s představou zmenšování sociálních rozdílů, zatímco druhá (kterou jsme nazvali jakožto „*tradiční*“) s jejich uchováním nebo i zvětšením. Jde tedy o výrazné odlišné typy reflexe sociální diferenciace nejen z hlediska aktuálního stavu,

ale i z hlediska její dynamiky. Ve výzkumu pracujících ČSR se mezi těmito okruhy vyčlenily ještě další, zaujímající jakousi střední polohu: první zahrnuje rozdíly řídící a výkonné práce a zapojení do společenských funkcí (které mají své vazby k oběma dominantám, tj. rovněž představují do určité míry ambivalentně oceňované difference), druhý pak rozdíly mezi městem a venkovem a mezi fyzickou a duševní prací (které se přiřazují spíše k ose „tradičních“ diferencí). Je ostatně vcelku přirozené, že v rámci celé populace pracujících nacházíme větší názorovou rozmanitost než v homogenním prostředí průmyslových závodů, nicméně jde pouze o rozdíly v rámci v podstatě téhož základního rozvrhu, který je vyznačen polaritou mezi postavením člověka v pracovním procesu a jeho postavením v oblasti mimopracovní, především z hlediska spotřeby.

Zjištěné dominanty reflektované sociální diferenciace nejsou spjaty jen s dynamikou společenského vývoje, s historicky retrospektivní a perspektivní optikou vidění sociálních rozdílů (jak navozuje naše pracovní označení). Do určité míry stejně jako vývojová posloupnost se v nich odráží odlišnost pozorovacích úhlů. Zatímco akcent na schopnosti a kvalifikaci je spojen s hodnocením podle postavení v produktivním systému, důraz na příjmy a majetek indikuje posuzování situace podle postavení spíše v systému distribuce. Je vcelku zákonité, že aspekty výkonové a kvalifikační dostávají vyšší váhu ve výzkumech prováděných na průmyslových závodech, tedy v pracovním prostředí. Naproti tomu v dotazníkových šetřeních realizovaných v prostředí bydliště vystupují do popředí spíše momenty materiální situace a životní úrovně (5). Kontext, v němž jsou příslušné postoje zjišťovány, má tedy na výsledky nezanedbatelný vliv. To, že v běžném vědomí doposud převažuje optika distribuční (a že v její logice jsou posuzovány i takové aspekty pracovního postavení, jako je podíl na řízení), je vcelku pochopitelné. Ani v objektivní rovině není prosazení principu zásluhovosti jednoduché a rozdíly v oblasti životní úrovně jsou zpravidla nápadnější než ty, které se projevují ve sféře práce. Jak jsme však již upozornili, v rovině „má být“ je převaha produktivních zdrojů diferenciace naprosto jednoznačná, jinými slovy, princip zásluhovosti má ve společenském vědomí plnou podporu.

2. Názory na diferenciaci a sociální postavení jedince

Výzkumy dokumentují, že složité předivo sociálních diferencí není zdaleka všemi reflektováno stejně, že lidé přikládají jednotlivým rozdílům různou váhu. Kromě těch, kteří zastávají výrazně „perspektivní“ nebo naopak „tradiční“ typ orientace, můžeme identifikovat početnou skupinu lidí domnívajících se, že téměř žádný ze zkoumaných rozměrů diferenciace již dnes nemá význam, nebo naopak, že závažné jsou prakticky všechny. Otázkou je, na jaké objektivní sociální bázi jsou různé postoje formulovány, resp. — v jazyku empirického výzkumu — jaké souvislosti můžeme najít mezi sdělenými názory a sociálními charakteristikami respondentů. Z těchto charakteristik jsme sledovali zejména demografické rysy, sociální příslušnost a vzdělání.

Výsledky provedených analýz, v nichž jsme zkoumali souvislosti postojů a základních rysů sociálního postavení, naznačují pouze volné vazby. Uvedenými charakteristikami můžeme vysvětlit nejvýše 10 % variability jednotlivých postojů. Znamená to, že utváření názorů na diferenciaci probíhá spíše v hlubších

(5) Uvedená hlediska jsou u pracujících průmyslových závodů severočeského kraje výrazně situována do kontextu dimenze město — venkov. Vyšší majetkovou úroveň na venkově zřejmě vidí v souvislosti s domácím hospodářstvím a naturálními příjmy.

rovinách sociální struktury, než které zachycujeme běžnými indikátory, a že v nich má značnou váhu i tradice a zděděné postoje. Nemůžeme rovněž opominout skutečnost, že společenské vědomí je v neustálém pohybu, který se neodvíjí v logice našich, často spíše statistických než sociologických klasifikací. Přesto jsou výsledky analýz zajímavé.

Ze zjištěných souvislostí je třeba za nejvýznamnější považovat odlišnosti *podle sociálně třídní příslušnosti* a podle vzdělání, navzájem úzce spjaté. Důležitost sociálně třídní struktury (tj. zda je někdo dělníkem, družstevním rolníkem či příslušníkem inteligence) zdůrazňují nejvíce dělníci, méně družstevní rolníci a nejméně osoby patřící k inteligenci. Obdobně je tomu i u většiny dílčích rozměrů sociální diferenciace, především pak u rozdílů podle příjmů, charakteru práce a povolání. Příznačné však je, že pokud jde o vysoké ocenění schopností jako faktoru sociální diferenciace, se příslušníci všech společenských skupin téměř shodují. Zajímavá jsou některá specifika týkající se názorů družstevních rolníků. Příslušníci této třídy více než jiní zdůrazňují rozdíly podle majetku, sociálního původu a také mezi městem a venkovem. Lze tedy říci, že družstevní rolníci mají tendenci uplatňovat spíše tradiční pohled na sociální diferenciaci, který v sobě skrývá očekávání dalšího vyrovnávání v uvedených rovinách.

Jak jsme uvedli, vědomí dělníků je citlivější na přetrvávající rozdíly než vědomí příslušníků inteligence. Kam jsou však především situovány odlišnosti mezi těmito dvěma společenskými skupinami? Největší odlišnost zjišťujeme v ocenění stupně překonání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, který je podle názorů dělníků nižší než podle názorů inteligence. Především s tímto rozdílem je také spjata celkové hodnocení závažnosti sociálně třídní příslušnosti v naší společnosti. Jinými slovy, z pohledu manuální práce je význam rozdílů mezi fyzickou a duševní činností větší než z pohledu práce nemanuální a toto je i hlavním důvodem různého hodnocení závažnosti sociálně třídní příslušnosti. Ani zde ovšem nejde zdaleka o odlišnosti zásadního charakteru, nýbrž pouze o naznačení specifických tendencí. Ještě menší odlišnosti shledáváme v ocenění rozdílů mezi městem a venkovem (které jako významnější hodnotí dělníci) a v majetkové úrovni (které se jeví jako důležitější příslušníkům inteligence). V ostatních rozměrech sociální diferenciace, především pak v „perspektivních“ hodnotách schopností a kvalifikace jsou odlišnosti mezi uvedenými skupinami nepatrné.

Vysokou míru názorového sjednocení můžeme konstatovat mezi muži a ženami. Nepotvrdilo se očekávání, že muži budou stavět do popředí „perspektivní orientaci“ sociální diferenciace, tj. rozdíly spjaté s úlohou jedince v produktivním systému, přičemž ženy budou spíše akcentovat rozdíly materiální situace. V tomto ohledu jsou rozdíly nepatrné a určité odlišnosti shledáváme jen u rozdílů v profesním zařazení (jimž příkládají větší důležitost ženy) a rozdílů spjatých se sociálním původem (které o něco výše hodnotí muži). Ve výzkumu osazenstev průmyslových závodů se ukázalo, že zejména v dělnických profesích jsou stanoviska mužů a žen téměř shodná a že jejich hodnocení se poněkud různí jen ve skupině technické inteligence.

Také v názorech různých generací jsme zjistili pouze menší rozdíly, které však zasluhují určitou pozornost. Můžeme v nich vysledovat působení (mnohdy i protichůdné) dvou činitelů. Hodnocení sociálních diferencí v sobě na jedné straně nese pečeť historických přeměn a odlišnou optiku uplatňovanou na základě zkušeností různého typu, na druhé straně pak odráží kvalitativní posun v kulturní úrovni a tím i náročnosti, projevující se směrem od starších věkových skupin k mladším. Historická podmíněnost názorů je například patrná

v hodnocení váhy majetkových rozdílů. Starší generace, která zčásti ještě zažila kapitalistické poměry, si je vědoma kvalitativní nesouměřitelnosti dnešní diferenciaci osobního vlastnictví s majetkovými rozdíly v buržoazní společnosti, o jejíž zrušení vedla třídní zápas. Proto také přikládá současným majetkovým diferencím mnohem nižší váhu než mladí lidé, pro něž tento pojem znamená již něco jiného a kteří jsou kritičtí k některým nežádoucím jevům v této oblasti. Tato logika se však neuplatňuje u rozdílů sociálního původu, jímž starší lidé přikládají o něco větší váhu. V některých směrech je to zase střední generace, která nejvýše oceňuje výsledky vyrovnávacího procesu, konkrétně u rozdílů mezi městem a venkovem a mezi fyzickou a duševní prací — to může být dáno spojením osobních zkušeností ze společenského vývoje (která odlišuje střední generaci od mladší) s objektivní situací (která zase odlišuje tyto lidi od starších, jejichž podmínky práce a života se změnily méně výrazně).

Do zjištěných souvislostí se pochopitelně promítá velikost zachycených souborů a jejich charakteristiky, takže výsledky různých výzkumů nejsou vždy zcela stejné. „Stopy minulosti“, zapsané ve vědomí jednotlivých generací, jsme třeba mohli lépe vysledovat u dělníků průmyslových závodů než v průřezu populací. Zjistili jsme například vyšší podíl „perspektivní orientace“ u těch jedinců, kteří vstupovali do pracovního procesu v období poválečné obnovy a prvních socialistických přeměn. Celkově se ukazuje, že vyrovnávání sociálních rozdílů má výraznější hodnotu pro osoby, které se aktivně účastnily revoluční přeměny sociálních vztahů. Také současný stupeň společenské angažovanosti má značnou váhu v posuzování významu různých typů diferenciaci. Politicky angažovaní pracovníci (členové KSČ, funkcionáři společenských organizací) přisuzují téměř všem rozdílům (především pak rozdílům podle majetku, příjmů a sociálního původu) nižší váhu než ostatní. Schopnostem jako faktoru sociální diferenciaci přisuzují naopak váhu vyšší. I tyto souvislosti tedy dotvrzují dynamickou hodnotu zjištěné polaritě „tradiční“ a „perspektivní“ orientace.

V hledisku společenské angažovanosti se již dostáváme od objektivních charakteristik pracovníků k jejich rysům subjektivním, do oblasti vědomí, jehož jednou součástí je i reflexe sociální struktury. Lze předpokládat, že v subjektivní rovině najdeme mnohem užší vazby mezi hodnocením sociálních rozdílů a jinými postoji, jež se týkají práce, společnosti a životních orientací.

3. Sociální diferenciaci ve strukturách postojů a hodnotových orientací

Jak dalece souvisejí názory na sociální diferenciaci a způsob hodnocení sociálních rozdílů ve společnosti s ostatními názory a postoji dotázaných, jaké místo zaujímají procesy přeměn sociální struktury v hodnotových strukturách osobnosti, jak se promítají do motivačních struktur a jaké mají vyústění v jednání zkoumaných osob? Odpověď na tyto otázky není jednoduché, a to z věcných i metodologických důvodů. Upozornili jsme již na souvislosti dané formou výzkumu, kontextem výzkumné situace, konkrétní formulací dotazů. Patří však názory na sociální strukturu, podobu a vývoj sociálních rozdílů mezi okruh problémů, které mají svou bezprostřední aktuálnost ve struktuře zájmů a nacházejí výraz v motivaci a orientaci jednání? Či se naopak jedná o otázky abstraktní, mnohdy akademické, z hlediska jedince otažité a nepodstatné?

Ve výzkumech vědomí si musíme být vědomi možného „haló efektu“ výzkumných nástrojů, jež zejména u osob s nevyhraněnými postoji snadno vedou odpovědi předpokládaným směrem a otevírají problém validity shromážděných dat. Ta je do značné míry výrazem srozumitelnosti a jednotného výkladu položených dotazů. Hodnotí-li například zkoumané osoby svůj rodinný život či svou dosaženou životní úroveň, hodnotí obsah těchto pojmů odlišně, odvolávají

se na různé stránky sociální skutečnosti a své subjektivní zkušenosti. Ve výzkumu těchto problémových okruhů se však sociologové do značné míry shodnou na způsobu dekompozice obecných pojmů do dílčích dimenzí a na způsobu jejich operacionalizace. Výzkum reflexe sociální struktury má vzhledem k neujasněnosti řady teoretických i metodických otázek k této shodě značně daleko a dosavadní výzkumy jsou v tomto ohledu teprve prvními kroky. I přes tuto okolnost však získané výsledky ukazují, že naprostá většina dotazovaných je schopna smysluplně vyjádřit a hodnotit různé aspekty sociální struktury. V hodnocení různých diferenčních dimenzí se zřetelně projevuje konzistentnost uplatňovaného pohledu, jež vytváří zmíněné názorové typy. Navíc zjišťujeme, že způsob hodnocení sociální struktury a jejího vývoje významně souvisí s hodnocením ostatních oblastí společenského života: oblasti práce, řízení společnosti, tvorby životní úrovně. Nalézá svůj výraz v hodnotových orientacích a promítá se i do aktivit volného času.

Vydeme-li z našeho modelového vymezení na „tradiční“ a „perspektivní“ hodnocení sociální struktury, můžeme souhrnně říci, že více významných vazeb k hodnocení různých oblastí života společnosti nalézáme u zastánců „tradiční“ orientace. Lze říci, že čím je tento způsob orientace vyhraněnější, tím vyšší je míra kritičnosti v některých postojích. Osoby zastávající tento typ orientace významně častěji vyjadřují nespokojenost s platem, s nadřizenými, s organizací práce i s dalšími stránkami své pracovní činnosti. Zároveň jsou kritičtější k otázkám řízení společnosti, jsou skeptičtější v hodnocení sbližovacích procesů a v hodnocení dosaženého stupně sociální rovnosti. Bez ohledu na svůj skutečný hmotný standard jsou také relativně méně spokojeni s životní úrovní a také se častěji domnívají, že se nemohou dostatečně věnovat svým zálibám.

Zastánci „perspektivní“ orientace častěji vyjadřují pocit uspokojení v různých oblastech, jedná se však pouze o náznak statisticky průkazné tendence. Typická je spíše velká variabilita názorů, zvláště u dělníků. U inteligence, která hodnotí níže velikost sociálních rozdílů ve společnosti, nachází „perspektivní“ pohled oporu ve spokojenosti s platem a v pocitu dostatečného využití kvalifikace. V řadě dalších otázek stojí tato orientace jakoby o samotě, bez hlubších vazeb k hodnocení různých životních situací. V tomto ohledu se skutečně jedná o orientaci perspektivní v tom smyslu, že ukazuje na budoucí cílový stav. „Tradiční“ orientace je v tomto smyslu konkrétnější, je pevněji zasazena do každodenního života, „perspektivní“ orientace je obecnější a je vázána na dynamiku celospolečenského rozvoje. Náznakově to vyjadřuje souvislost hodnocení sociální struktury s názory na postavení dělnické třídy ve společnosti a na jednotlivé aspekty její vedoucí společenské role. Ukazuje se, že postoj k úloze dělnické třídy v řízení společnosti významně a z celého spektra názorů relativně nejsilněji souvisí se způsobem hodnocení sociální struktury a že také nejlépe indikuje dynamiku sbližovacích procesů. Ti, kdo se ztotožňují s pojetím vedoucí role dělnické třídy, také častěji konstatují, že sociální rozdíly jsou u nás malé a dále se zmenšují. Tato skupina častěji zastává „perspektivní“ orientaci v hodnocení sociálních rozdílů a setkáváme se u ní s vyšším stupněm politické aktivity.

Nejedná se přitom pouze o optiku vidění sociální struktury v kontextu sociálních procesů na mikro a makroúrovni. Hlubší analýza názorů na sociální diferenciaci v souvislosti s hodnotovými orientacemi odhalila další otevřené otázky interpretace zjištěných vazeb. Ukázalo se, že pro interpretaci postojů k otázkám sociální struktury je důležitý *subjektivní smysl*, který dotázaný vkládá nikoli do samotné dimenze sociálních rozdílů, ale do vlastní výpovědi ve smys-

lu tendence, intence vypovědi. Jinak řečeno: tvoří-li v našich výzkumech osu diferenciacie společenských hodnot vysoce oceňované položky společenské rovnosti a účinných forem spolupráce mezi lidmi, není lhostejné, zda vidí někdo důležitost majetkových rozdílů na pozadí subjektivně žádoucí rovnosti, či naopak na pozadí subjektivně žádoucí nerovnosti. Je-li vysoká váha přisuzovaná majetkovým rozdílům vázána na přesvědčení o nutné sociální nerovnosti, můžeme skutečně hovořit o tradičním pojmání této otázky, můžeme ji posuzovat i jako přežitek minulosti. A opačně, je-li vysoká váha majetkových rozdílů viděna jako rušivý moment v procesech utváření sociální rovnosti, jedná se vlastně o diametrálně odlišný postoj, který se věcně přibližuje perspektivní orientaci, ve své bezprostřednosti a kritické zaujatosti je výrazem angažovaného postoje směřujícího k řešení zjišťovaných rozporů a nedostatků. Rozpracování právě těchto významově podstatných otázek pro interpretaci zjištěných dat bude nesporně třeba věnovat další soustředěnou pozornost.

Vzájemná souvislost názorů na sociální diferenciaci a na procesy přetváření sociální struktury s hodnotovými orientacemi zkoumaných osob navozuje problém vztahu mezi reflexí sociální struktury a motivací lidského jednání (6). Jakkoli se tyto dvě oblasti mohou zdát od sebe vzdálené, naše výzkumné poznatky přesvědčivě dokumentují jejich vzájemnou vazbu. Ať už je subjektivní ocenění dosažených výsledků vyrovnávacích procesů jakožto jednoho ze základních cílů socialistického vývoje jakékoliv, je nesporným faktem, že hodnoty společenské rovnosti, likvidace vykořisťovatelských vztahů, odstranění neopodstatněných rozdílů mezi lidmi vyrůstajících mimo oblast pracovního výkonu, dosažený stupeň rozvoje vztahů spolupráce hluboce zakořenily ve vědomí lidí. Jsou společenským faktem, byť podle některých názorů představují zatím nedosažený cíl. Ať jsou prvkem sociální reality či prvkem obecné kultury, představují důležité kritérium hodnocení společenského rozvoje. Jsou také hlediskem posuzování stupně uplatnění sociální spravedlnosti. V tomto směru znamenají silný motivační činitel, promítají se do individuálního jednání (7). Je svědectvím socialistického profilu vědomí většiny našich pracujících, že právě hodnocení těchto otázek úzce souvisí s hodnocením řady projevů bezprostředního každodenního života. Na druhé straně je však třeba si uvědomit, že motivující potenciál přeměn společenských vztahů je velice citlivý na existující disproporce, že neuspokojení potřeb v této společenské oblasti se promítá do asociálního jednání a do společenské pasivity. Ve výzkumných datech se setkáváme i s náznaky únikových tendencí, které se spojují s pocity bezvýchodnosti a osobního neúspěchu. Na druhé straně většina kritických výhrad ukazuje na aktivní životní pozici, na hluboký zájem o společenské dění, na angažovaný postoj k překonávání zjištěných nedostatků.

(6) Zkoumali jsme dvě oblasti vztahů. Na jedné straně to byly vazby názorů na sociální diferenciaci s blokem cílových hodnot, na druhé straně s blokem instrumentálních hodnot. Silnější vazby jsme našli u instrumentálních hodnot, avšak významné vazby k cílovým hodnotám jsou zajímavější, neboť cílové hodnoty mají k řadě postojů nevýznamný nebo pouze velice slabý vztah. Ukazuje se, že osoby, které jsou přesvědčeny o důležitosti sociálního postavení, se ve společenských otázkách vyznačují větší mírou pasivity, pro zastávce „homogenizačního“ pohledu je typická společenská angažovanost.

(7) O vzájemné propojenosti názorů na sociální strukturu s oblastí motivace svědčí také zjištěné rozdíly v projektovaném chování dotázaných v různých konfliktních situacích. Tak např. jedinci, kteří zastávají „tradiční“ orientaci, se méně často podílejí na řešení sporů uvnitř pracovního kolektivu, jedinci, kteří přikládají velký význam majetkovým rozdílům, častěji vypovídají, že by se v případě rozkrádání socialistického majetku chovali pasivně apod.

4. Závěrem

Proces budování socialistické společnosti přinesl zásadní změny v sociální struktuře: zanikly dřívější rozdíly založené na soukromém vlastnictví výrobních prostředků a na osobním majetku, dělnická třída se stala vládnoucí společenskou silou a v praxi začala prosazovat ideály společenské rovnosti. Pod jejím vedením se realizují procesy sblížování sociálního postavení jednotlivých sociálních tříd, vrstev a skupin, jež vyrůstají z přeměn charakteru práce v důsledku vědeckotechnického pokroku a z vytváření nového typu socialistických vztahů mezi lidmi. Přestože objektivní základ těchto nových vztahů byl položen již v prvních etapách rozvoje socialistické společnosti, jejich reflexe ve vědomí jednotlivých sociálních skupin se prosazuje postupně, v dynamickém, nerovnoměrném procesu, v němž se prolínají prvky minulosti, přítomnosti i budoucnosti.

Praxe výstavby rozvinuté socialistické společnosti vedla k opuštění jednoduché představy o sociálně zcela jednotlé, homogenní struktuře společnosti a otevřela prostor pro utváření nové, socialistické společnosti vlastní diferenciace. Je to právě tato složitá dialektika, v níž se střetávají pozůstatky minulosti s ideály budoucího rozvoje, procesy sblížování s procesy diferenciace, která je reflektována ve společenském vědomí. Mnohé z nově se rodících charakteristik práce a sociálních vztahů ještě nemají pevně vykrystalizovanou podobu, některé jejich podstatné rysy jsou v běžném vědomí překryty jevovými aspekty dílčích nerovnováh, sociálních problémů apod. Neantagonistické rozpory, které jsou vlastní socialistické společnosti a představují hybné momenty jejího rozvoje, není třeba zastírat. Naopak, jejich co nejkonkrétnější analýza je potřebná a nutná k úspěšnému zvládnutí hlavních společenských úkolů a řízení dalšího rozvoje v odpovídajících intencích. Také to, jak jsou dané difference a rozpory reflektovány ve vědomí sociálních tříd a skupin, je důležitou součástí této analýzy, neboť nejde jen o pasivní odraz, ale o aktivní faktory probíhajících změn. Tím spíše je třeba zaměřit pozornost nikoli na formy vidění společenského uspořádání, ale především na jejich obsah, který může mít své bezprostřední souvislosti s motivací lidských činností v celém jejich širokém spektru. Aktivní úlohu vědomí a subjektivního činitele ve společenském reprodukčním procesu je přitom třeba vidět nejen z hlediska jedinců, ale ve složitém předivu názorových specifik sociálních tříd, vrstev a skupin.

Zkoumání těchto otázek není jednoduché a naráží na řadu obtíží spojených s operacionalizací obecných kategorií. Přesto výzkumná data ukazují, že převážná většina dotázaných vidí za problematikou sociální struktury a sociálních rozdílů reálné společenské souvislosti, že tedy jde o integrální součást jejich hodnotového světa. Dělnická třída jako rozhodující nositel socialistických přeměn je právě k těmto otázkám velice vnímavá a citlivě na ně reaguje.

Nesporně pozitivní je skutečnost, že v naší společnosti bylo v posuzování zkoumaných otázek dosaženo vysokého stupně názorové shody a jednoty, což můžeme pokládat za svědectví o překonání dřívějších sociálních a kulturních přehrad. Tak neshledáváme skoro žádné rozdíly v postojích mužů a žen, vzájemně blízká jsou si i stanoviska dělníků a příslušníků inteligence. V souhrnných typech postojů se také nijak zásadně neliší mladá a starší generace. To však neznamená, že reflexe sociální reality není diferencovaná, že názory všech jsou zcela stejné. Proces sociální strukturace, který v sobě zahrnuje jak sblížování mezi hlavními třídami a skupinami, tak prosazování nových typů diferenciace, dovoluje vnímat dosažený stav různými způsoby, které nestojí v protikladu, nýbrž vyjadřují spíše rozdílné optiky vidění. Ve skutečnosti jde o doplňující se aspekty, lišící se pouze různým akcentem.

Poznatky o vzájemných vazbách názorů na jednotlivé oblasti života poukazují na proces překonávání úzce individualistických motivací a signalizují hluboký zájem pracujících o celospolečenské problémy. Rozvoj socialistických společenských vztahů tvoří důležitou součást hodnotových orientací většiny dotázaných: v této podobě je také subjektivně posuzován a jako motivační činitel se podílí na formování individuálního jednání, nachází svůj odraz v práci i ve způsobu života. Společenské procesy odehrávající se na makroúrovni i reálné společenské rozpory tak mají bezprostřední dopad do roviny mikro, resp. obě roviny jsou navzájem úzce spjaty a ve vzájemné vazbě jsou reflektovány ve vědomí. Poznání těchto souvislostí není abstraktním teoretickým problémem, ale zcela konkrétní, praktickou otázkou sociální a kulturní politiky a ideologického působení. A právě z tohoto hlediska bychom jim měli věnovat zvýšenou pozornost, odpovídající rostoucí váze subjektivního činitele v současné etapě ekonomického a sociálního rozvoje socialistické společnosti.

Literatura

- Archív šetření sociálně třídní struktury "TSS 84".* Praha, ÚFS ČSAV-FSÚ 1984.
Huláková, M. a kol.: *Sociální rozvoj, diferenciacie a vědomí dělnické třídy.* Praha, ÚFS ČSAV 1983.
Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii.* Praha, Svoboda 1978.
Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 1.* Praha, Svoboda 1951.
Rabočij klass v mirovom revoljucionnom processe. Moskva, Nauka 1985.
Výzkum „Dělnická třída v průmyslových závodech“. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
Výzkum „Sociální diferenciacie a perspektivy rozvoje naší společnosti“. Praha, ÚFS ČSAV 1983.